

*Явор О.А.,
доцент кафедри цивільного права
Національної юридичної академії
імені Ярослава Мудрого,
кандидат юридичних наук*

ДО ПРОБЛЕМИ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ ДИТИНИ

Новий Сімейний кодекс України (далі – СКУ) є основним законодавчим актом у сфері регулювання сімейних відносин. Це перший законодавчий акт, у якому дитина як правова категорія має чітко визначену вікову межу – особа до вісімнадцяти років.

Сімейний кодекс України ґрунтується на нормах Конституції України, Конвенції ООН про права дитини¹, Законі України “Про охорону дитинства”², а також інших нормативно-правових актах, що регламентують суспільні відносини в цій сфері права. Норми, що регулюють особисті немайнові права дітей, уперше з’явилися із прийняттям Сімейного кодексу України. До цього часу вони існували через правовідносини батьків і дітей. Дитина при цьому виступала виключно об’єктом батьківської турботи.

Конвенція ООН “Про права дитини” розглядає дитину як самостійну особистість, наділену правом і здатну тією чи іншою мірою до самостійного його здійснення й захисту. Визначення поняття “дитина” наводиться у ст. 1 Конвенції й у ч. 1 ст. 6 Сімейного кодексу України, відповідно яких дитиною вважається особа, яка не досягла вісімнадцяти років. А згідно з ч. 2 ст. 6 Кодексу малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років, а неповнолітньою – у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. Необхідно зауважити, що визнання дитини повністю дієздатною (наприклад, надання особі повної цивільної дієздатності відповідно до ст. 35 нового Цивільного кодексу України) не впливає на можливість розглядати її як дитину.

Категорія “особисті немайнові права дитини” включає перелік прав, які мають різний зміст і цілі. До них належать: а) право жити й виховуватися в сім’ї; б) право на ім’я, по батькові та прізвище; в) право висловлювати свою думку; г) право на спілкування з батьками та іншими родичами; д) право на свободу переміщення та на вибір місця проживання; е) право на свій захист. Сімейне законодавство забезпечує людині можливість реалізації природних прав на шлюб, на сім’ю, на материнство тощо.

Цивільний кодекс України виділяє спеціальну Книгу “Особисті немайнові права фізичної особи”, яка зібрала норми, що сприяють формуванню людини як особистості.

Найважливішим природним правом дитини є *право на життя*.

Стаття 281 нового Цивільного кодексу України визначає право особи на життя, право на здоров’я. Держава, яка проголошує таке право, бере на себе обов’язок забезпечити здоров’я своїх громадян, особливо на момент народження, а потім охороняти його. Норми нового Цивільного кодексу України пронизані ідеєю, що боротьба за життя людини має тривати до кінця. Згідно зі ст. 284 Цивільного кодексу України надання медичної допомоги фізичній особі має залежати від її волі, а надання медичної допомоги дитині, яка не досягла

¹ Конвенція ООН про права дитини від 20.11.1989 р.: Ратиф. пост. Верхов. Ради УРСР 27 лют. 1991 р. // ВВР УРСР. – 1991. – № 13. – Ст. 145.

² Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 р., № 2402-III // ВВР України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.

чотирнадцяти років, може здійснюватися поза її волею, за волею батьків або опікуна. Однак за ст. 171 Сімейного кодексу України дитина має право на те, щоб бути вислуханою батьками, іншими членами сім'ї, посадовими особами з питання, що стосується її життя (до речі, раніше статті 69, 104 Кодексу про шлюб та сім'ю передбачали, що суд може вислухати думку дитини, але лише після досягнення нею десятирічного віку).

За ст. 288 Цивільного кодексу України особа має право *на свободу*. Джерелами цієї норми є положення статей 1 і 3 Загальної декларації прав людини³ і ст. 29 Конституції України, де закріплено, що “кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність”. Свобода визначається як здатність особи діяти відповідно до своїх інтересів і мети. Класифікуючи публічні суб'єктивні права (взаємовідносини між індивідом і державою) М.М. Агарков виокремлював таку категорію прав, як права громадянина на невтручання державної влади у сферу наданої особі свободи. З точки зору науковця, до цієї категорії прав потрібно віднести “права цивільної свободи”, які встановлюють відповідні межі втручання державної влади в царину, визнану невід'ємним надбанням особистості (свобода совісті, свобода преси та ін.)⁴.

Деякі аспекти прав і свобод людини врегульовані саме цивільним правом. Свобода є елементом цивільної правоздатності особи. Набуття деяких видів свобод залежить від її віку (наприклад, свобода взяття шлюбу). Носієм цілковитої свободи є особа, яка досягла повноліття (вісімнадцяти років) або яка була емансипована у зв'язку зі шлюбом⁵. М.В. Антокольська вважає, якщо одруження (взяття шлюбу з неповнолітньою особою тягне за собою визнання особи дієздатною в повному обсязі, то й народження дитини повинно мати ті ж самі наслідки⁶. Із наведеною пропозицією можна погодитися, але з деякою поправкою: при цьому необхідно зберегти за батьками обов'язок по утриманню їх неповнолітньої доньки, яка народила дитину.

Згідно зі ст. 3 Конституції України право на свободу поєднано з *правом на особисту недоторканність*. Це право належить фізичній особі взагалі, а його складовими частинами є право на недоторканність честі, гідності, житла, приватного життя тощо. Новий Цивільний кодекс України містить загальну заборону щодо будь-яких форм фізичного і психічного тиску на особу, у тому числі й на дитину.

З.В. Ромовська зазначає, що суть цього права (особиста недоторканність) зводиться до права вимагати від усіх і кожного утримання від замаху на життя і здоров'я особи⁷. Навряд чи обгрунтованою, на нашу думку, є позиція М.Н. Малєїної, яка стверджує, що право на тілесну недоторканність включає також права чинності, пов'язані з використанням і розпорядженням своїми органами, тканинами, організмом у цілому⁸. Іншої точки зору додержується Л.О. Красавчикова, яка вважає, що правовідносини стосовно донорства, трансплантації, сурогатного материнства здебільшого пов'язані з правом на здоров'я, оскільки саме заради останнього виникають відповідні правовідносини. З її погляду, саме ст. 123 Сімейного кодексу України по-новому розв'язує цю проблему⁹.

³ Загальна Декларація прав людини: Проголошена Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня 1948 р.

⁴ Агарков М.М. Предмет и система советского гражданского права: В 2-х т. – М.: Центр Юр ИнфоР, 2002.

⁵ Стаття 35 Нового Цивільного Кодексу України передбачає емансипацію осіб, яким виповнилося шістнадцять років, і які працюють за трудовим договором, а також тих, хто в цьому віці зареєстрований як підприємець.

⁶ Антокольская М.В. Семейное право: Учебник. – М., 1990. – С. 221.

⁷ Ромовская З.В. Личные неимущественные права граждан СССР: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук.– К., 1968. – С. 6.

⁸ Малєїна М.Н. Право индивида на телесную (физическую) неприкосновенности // Государство и право.– 1993.– № 4.– С. 98.

⁹ Красавчикова Л.О. Личная жизнь граждан под охраной закона. М. – Юрид. лит. – 1983. – С. 160.

Одним із найважливіших природних прав дитини є *право на сім'ю*. Сім'я розглядається як засноване на шлюбі, спорідненості, усиновленні й інших формах прийняття дітей на виховання об'єднання осіб, пов'язаних між собою спільністю життя, а також юридичними правами й обов'язками.¹⁰

Відповідно до ст. 291 Цивільного кодексу України ніхто не має права втручатися в сімейне життя фізичної особи всупереч її волі.

Право на сім'ю включає також право створити останню і жити в ній.

Конвенція про права дитини¹¹ (ст. 16) передбачає право дитини на сімейне життя. Отже, право на сім'ю мають усі від моменту народження. Щодо права створення сім'ї, то це право – категорія вікова. Згідно з новим Сімейним кодексом України, оскільки дитина, якій виповнилося чотирнадцять років, може сама обирати місце свого проживання, батьки не вправі вимагати примусового повернення до них дитини. Звідси випливає висновок про те, що чотирнадцятирічна особа може сама безперешкодно створити сім'ю.

Більшість особистих немайнових прав та обов'язків розрахована на постійне їх виконання протягом тривалого часу. І лише *обов'язок матері забрати дитину з пологового будинку* (ст. 143 СКУ), *обов'язок батьків зареєструвати її народження і право на вибір імені дитини* (ст. 146 СКУ) здійснюється одноразово (ст. 144 СКУ). Невиконання цих обов'язків є підставою для покладання на батьків відповідальності, встановленої сімейним законодавством.

Стаття 8 Конвенції, про права дитини проголошує, що кожна дитина має право на збереження своєї індивідуальності. Індивідуальними ознаками є ім'я, прізвище, громадянство¹². Право дитини *на ім'я* закріплено в ст. 146 Сімейного кодексу України. "Ім'я дитини визначається за згодою батьків. Ім'я дитини, народженої жінкою, яка не перебуває у шлюбі, у разі відсутності добровільного визнання батьківства визначається матір'ю дитини. Дитині може бути дано не більше двох імен, якщо інше не впливає із звичаю національної меншини, до якої належать мати та (або) батько. Спір між батьками щодо імені дитини може вирішуватися органом опіки та піклування або судом".

У юридичному значенні це поняття охоплює ім'я і прізвище, набуте при народженні, що передається від покоління до покоління і вказує на родинні зв'язки по батькові. Індивідуальне ім'я дитини, яка тільки з'явилася на світ, вибирають її батьки (або один із них), а по батькові та прізвище присвоюються відповідно до норм, передбачених статтями 145, 147 Сімейного кодексу України. Право на ім'я – це непорушне й невідчужуване особисте немайнове право людини, а також і природне право, яке залежить від реєстрації появи дитини в установленому порядку державою. На підставі цих міркувань можна дійти висновку, що держава не дарує право на ім'я, а визнає й забезпечує його. Стаття 144 Сімейного кодексу України зобов'язує подати заяву про реєстрацію народження дитини не пізніше одного місяця від дня народження, і тому право дитини на ім'я повинно бути здійснено протягом названого строку. Право на власне ім'я надає особі юридично забезпечену можливість мати певне ім'я, вимагати від оточуючих, щоб її називали власним іменем¹³. Інші особи не можуть користуватися цим ім'ям або привласнювати його. Прізвище дитини визначається за прізвищем її батьків.

¹⁰ Жилинкова І.В. Правовий режим имущества членов семьи.– Харьков, 2000. – С.44.

¹¹ Конвенція про права дитини: Ратифікована постановою ВР УРСР від 27.02. 1991 р. – С. 254.

¹² Про охорону дитинства: Закон України // ВВР України. – 2001. – № 30. – Ст. 142.

¹³ Цивільне право України: Підручник: у 2-х кн. / За ред. О.К. Дзери, Н.С. Кузнецової.– К.: Юрінком Інтер, 1999. – С. 264.

Закон України “Про національні меншини в Україні”¹⁴ дозволяє громадянам, які дотримуються національних традицій і не мають звичаю фіксувати “по батькові”, у свідоцтві про народження дитини вказувати лише її прізвище й ім’я.

Отже, у вузькому розумінні слова під іменем мається на увазі особисте ім’я людини, яке дається їй після народження. А в широкому значенні право на ім’я включає такі елементи, як-то:

- 1) право особи вимагати від інших звернення до неї відповідно до її прізвища, імені, по батькові;
- 2) право людини на зміну прізвища, імені, по батькові;
- 3) право вимагати припинення незаконного використання прізвища, імені, по батькові¹⁵.

На відміну від власного імені, *прізвище й по батькові* не визначаються довільно. Прізвище дитини визначається прізвищем її батьків. Як правило, діти отримують прізвище батьків, які перебувають у шлюбі. Якщо прізвище батьків спільне, таким воно буде й у дитини. Якщо батьки мають різні прізвища, в такому випадку дитині присвоюється прізвище батька або матері (за згодою батьків). За відсутності згоди це питання вирішується судом або органом опіки й піклування. Отже, на відміну від власного імені, прізвище й по батькові не визначаються довільно.

Якщо батьки не перебувають у шлюбі, а також за відсутності добровільного або судового встановлення батьківства, дитині присвоюється прізвище, яке має її мати. Прізвище батька у свідоцтві про народження дитини реєструється за прізвищем матері.

Батьки, які мають різні прізвища, можуть надати дитині подвійне прізвище, утворене шляхом з’єднання їхніх, або коли воно включає прізвище одного з батьків.

Взагалі ім’я, прізвище й по батькові присвоюється дитині на все життя. Однак поряд із цим законодавство не виключає можливості зміни цих елементів. Зміна прізвища дитини може бути наслідком:

- усиновлення дитини за бажанням усиновителя, або скасування усиновлення, або визнання його недійсним;
- добровільного чи судового встановлення батьківства;
- оспорювання батьківства;
- зміни прізвища батьків або зміни прізвища батька.

Новелою Сімейного кодексу України є правило ч. 2 ст. 148: якщо дитина досягла семи років, то зміна її прізвища відбувається лише за її згодою. Отже, якщо семирічна дитина дає згоду на зміну її прізвища, то норми статті є гарантією її права на збереження своєї індивідуальності, тобто із семи років бере участь у вирішенні питання про зміну власного прізвища.

Первинним юридичним документом в Україні, у якому закріплюється ім’я, є свідоцтво про народження¹⁶.

Зафіксовані в книзі актів і свідоцтві про народження ім’я, прізвище, *по батькові* (тричленна форма імені) мають бути точно відтворені в усіх наступних документах особи. Форма “по батькові” дитині присвоюється за іменем особи, яка записана її батьком.

¹⁴ Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 36. – Ст. 529.

¹⁵ Красицька Л.В., Цивільно-правове регулювання особистих немайнових прав громадян. – Донецьк, – 2002. – С. 141.

¹⁶ Постанова Верховної Ради України в ред. від 02.09.1993 р. // ВВР України. – 1993. – № 40. – Ст. 385.

Особливе місце серед суб'єктивних прав належить тим, що сприяють *вихованню підростаючого покоління*. Завдяки їх здійсненню вирішується проблема формування повноцінної особи майбутнього громадянина.

Право на належне батьківське виховання передбачено статтями 150-152 Сімейного кодексу України, які закріплюють *обов'язок батьків щодо виховання й розвитку дитини*, а також ст. 12 Закону України "Про охорону дитинства" від 26 квітня 2001 р., № 24002-III¹⁷, згідно з якою батьки не тільки мають право, а й зобов'язані виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, духовний і моральний розвиток, навчання, створювати належні умови для розвитку її природних здібностей, поважати гідність дитини, готувати її до самостійного життя і праці. На кожного з батьків покладається однакова відповідальність за виховання, навчання й розвиток дитини. Стаття 150 Сімейного кодексу України закріплює *обов'язок батьків виховувати дитину в дусі поваги до прав і свобод інших людей, любові до своєї сім'ї й родини, свого народу, своєї Батьківщини*. Це право забезпечує дитині можливість жити й виховуватися в сім'ї. Ось чому завданнями сімейного законодавства є захист права дитини на проживання й виховання в сім'ї.

Іноді право на виховання зводиться до діяльності батьків по захисту інтересів неповнолітніх дітей як їх представників¹⁸. До змісту права на виховання В.П. Шахматов включає право батьків визначати місце проживання дитини і право на влаштування її в дитячі заклади, право на спілкування з дитиною, на передання їй своїх знань, життєвого досвіду, переконань¹⁹. Більш вдалим можна вважати тлумачення права на виховання, яке наводять А.М. Белякова та Є.М. Ворожейкін. Науковці розглядають право на виховання як таке, що включає комплекс заходів морального і правового характеру, які полягають у турботі про стан здоров'я дитини, її психічний і розумовий розвиток. Суть цього права складають різноманітні дії батьків, спрямовані на духовний розвиток дітей, формування їх особистості, лікування у випадку хвороби, організацію літнього відпочинку, придбання для них одягу тощо, а також влаштування їх у дитячі заклади²⁰.

До повноліття дитини захист її інтересів здійснюється її представниками, якими здебільшого виступають власні батьки або органи опіки й піклування. Саме органи опіки й піклування, виходячи з інтересів неповнолітніх, мають право:

- на відібрання дітей у батьків;
- на подання позову про позбавлення батьківських прав;
- на визначення долі дітей, батьки яких перебувають на лікуванні або відсутні з інших причин.

Дитина також має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів безпосередньо до суду, якщо вона досягла чотирнадцятирічного віку.

Здійснюючи своє *право на виховання*, дитина має право:

- на проживання разом зі своїми батьками;
- знати своїх батьків, за винятком тих випадків, коли отримання відомостей про батьків неможливе (наприклад, коли дитина була знайдена);
- знати своїх батьків, навіть коли дитина усиновлена іншими особами;
- на турботу, забезпечення своїх інтересів з боку батьків;
- на спілкування з одним із батьків, який проживає окремо від дитини;

¹⁷ Відомості Верховної Ради України 2001. – № 30. – Ст. 142.

¹⁸ Ершова Н.М. Правовые вопросы воспитания детей в семье. – М., 1971. – С. 15.

¹⁹ Шахматов В.П. Законодательство о браке и семье (практика применения, некоторые вопросы теории). – Томск, 1981.

²⁰ Беляков А.М., Ворожейкин Е.М. Советское семейное право. – М., 1974. – С. 208.

– на спілкування з іншими членами родини, сім'ї – бабою, дідом та іншими родичами. Суд може змінити порядок участі одного з батьків у вихованні дитини порівняно з тим, який було встановлено органом опіки й піклування, якщо один із батьків, з ким проживає дитина, чинить перешкоди тому, який проживає окремо, у спілкуванні з дитиною та в її вихованні. Зокрема, якщо він ухиляється від виконання рішення органу опіки й піклування, другий із батьків має право звернутися до суду з позовом про усунення цих перешкод. Суд визначає способи участі одного з батьків у вихованні дитини: періодичні чи систематичні побачення, можливість спільного відпочинку, відвідування дитиною місця його проживання, місце й час їхнього спілкування з урахуванням віку, стану здоров'я дитини, поведінки батьків, а також інших обставин, що мають істотне значення. В окремих випадках, якщо це викликано інтересами дитини, суд може обумовити побачення з дитиною присутністю іншої особи. За заявою заінтересованої сторони суд може зупинити виконання рішення органу опіки й піклування до вирішення спору. У разі ухилення від виконання рішення суду особою, з якою проживає дитина, суд за заявою того з батьків, хто проживає окремо, може передати дитину для проживання з ним. Особа, яка ухиляється від виконання рішення суду, зобов'язана відшкодувати матеріальну й моральну шкоду, завдану тому з батьків, хто проживає окремо від дитини.

Правом, що забезпечує соціальне буття людини, є *право на місце проживання*.

Слід зазначити, що згідно з Цивільним кодексом України місцем проживання особи вважається місце, де особа мешкає переважно постійно або тимчасово. Місце проживання має важливе правове значення в питаннях про спадщину, визнання громадянина безвісно зниклим, при оголошенні громадянина померлим. Оскільки в Україні діє загальний військовий обов'язок, то виникає необхідність реєстрації за місцем мешкання.

Відповідно до п. 2 ст. 310 Нового Цивільного кодексу повнолітня особа має право на вільний вибір місця проживання та на його зміну. Якщо повнолітня особа може реалізувати таке право, то дитина, яка не досягла чотирнадцятирічного віку, не може самостійно реалізувати його.²¹

Дитина у віці до чотирнадцяти років не бере участі особисто у визначенні місця проживання, хоча при вирішенні деяких проблем, що стосуються, наприклад, влаштування її у сім'ю та пов'язаних із цим питань про місце мешкання, згода дитини, яка досягла десятирічного віку, необхідна (п. 2 ст. 160 СК України).

Із чотирнадцятирічного віку діти можуть самі вирішувати питання про місце свого мешкання, якщо її батьки спільно не проживають (ст. 160 СК України). У зв'язку з цим спір про місце проживання дітей, які досягли чотирнадцятирічного віку не підлягає судовому розгляду. У той же час, якщо хтось утримує дитину силою проти її волі, батьки вправі вимагати захисту її прав і можуть подати відповідний позов до суду.

Спираючись на вищенаведене, можемо зробити *висновок*, що під правом дитини на місце проживання слід розуміти юридичну можливість дитини у віці до чотирнадцяти років через законних представників, а у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років – особисто, але з їхньої згоди визначати місце проживання в межах України, змінювати місце проживання, жадати від інших осіб не порушувати це право, звертатися за захистом до відповідного органу держави у випадку порушення цього права.

Обов'язок батьків виховувати неповнолітніх дітей нерозривно пов'язаний з

²¹ По досягненні шістнадцяти років реєстраційний облік за місцем проживання в Україні реалізується на підставі паспорта.

обов'язком захищати їх права та інтереси. Згідно з Цивільним кодексом України батьки вважаються законними представниками своїх дітей, діють без особливих на це повноважень. За ст. 153 Сімейного кодексу України батьки мають право на спілкування з дитиною в екстремальних ситуаціях. На наш погляд, можна відмовити дитині в контакті з батьками тільки у випадку, якщо існують для цього суттєві підстави (наприклад, якщо допуск батьків в реанімаційну палату може являти загрозу для дитини).

Розгляд спорів про місця проживання дітей, про зміну місця проживання, щодо виховання дитини можливий лише за наявності письмового висновку органів опіки й піклування, а також з урахуванням особистої думки дитини. Це гарантується не тільки нормами Сімейного кодексу України, а й іншими нормативно-правовими актами, наприклад, статтями 9 і 12 Закону України від 26 квітня 2001 р. «Про охорону дитинства»²². У разі порушення прав дитини в сім'ї виникає необхідність більш активного впливу на членів сім'ї, а саме: відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав або повне позбавлення батьків їх батьківських прав на дитину.

Отже, народження дитини – це факт, який несе правові наслідки: права та обов'язки батьків, які врегульовані сімейним законодавством. Дитина стає носієм певних прав майнового та немайнового характеру. Особисті немайнові права дитини і батьків закріплені в СК і мають свою специфіку. По-перше, ці права позбавлені економічного змісту і не мають грошової оцінки, по-друге, вони належать усім без винятку батькам та дітям у рівному обсязі; по-третє, основна частина цих прав виникає з моменту народження людини, тобто вони є її природними правами; по-четверте, вони нерозривно пов'язані з особою їх носія.

Держава наділяє батьків певними правами та обов'язками, зазначеними в Сімейному кодексі України. Піклування про дітей, його виконання є рівним правом і обов'язком батьків. Можна дійти висновку, що батьки, здійснюючи свої батьківські права та виконуючи обов'язки, повинні враховувати думку своїх малолітніх дітей, не порушувати інтересів своїх неповнолітніх дітей. За будь-яких обставин, порушують права дитини, батьки мають позачергове право захисту інтересів своїх дітей. Відмова батьків від дитини є неправозгідною, а ухилення батьків від виконання батьківських обов'язків є підставою для покладення на них відповідальності, встановленої сімейним законодавством.

²² Про охорону дитинства: Закон України від 26.04. 2001 р., № 2402 – III // ВВР України. – 2001. - № 30. – Ст. 12.